

Albert Bartoszewicz

Aktualne zagadnienia teorii słowotwórstwa w nauce radzieckiej

Studia Rossica Posnaniensia 5, 43-49

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PROBLEMY JĘZYKA ROSYJSKIEGO EPOKI RADZIECKIEJ

ALBERT BARTOSZEWICZ

Poznań

AKTUALNE ZAGADNIENIA TEORII SŁOWOTWÓRSTWA W NAUCE RADZIECKIEJ

W językoznawstwie radzieckim obserwujemy stale rosnące zainteresowanie zagadnieniami teorii słowotwórstwa, których rozwiązanie pozwoliłoby na gruntowny, konsekwentny i systemowy opis słowotwórczego mechanizmu języka. Za punkt wyjściowy rozwoju językoznawstwa radzieckiego w zakresie takiej teorii słowotwórstwa posłużyły, jak się nam wydaje, poglądy J. Baudouina de Courtenay, M. Krużewskiego, W. Bogorodickiego i F. Fortunatowa, pionierów i inicjatorów badań naukowych w tej dziedzinie. Szczególne metodologiczne znaczenie miały poglądy J. Baudouina de Courtenay i jego zwolenników. Idzie tu przede wszystkim o rozgraniczenie synchronicznej analizy języka od diachronicznej oraz o dobrze uargumentowaną tezę o systemowości zjawisk językowych. Jak wiadomo, obok innych założeń właśnie te postulaty, w sposób bardziej konsekwentny i zdecydowany, głoszone również — być może niezależnie od J. Baudouina de Courtenay — przez F. de Saussure'a i jego uczniów, leżą u podstaw współczesnego językoznawstwa strukturalnego.

Wspomniane idee J. Baudouina de Courtenay są kontynuowane w trwającym obecnie okresie intensywnych badań radzieckich w zakresie teorii słowotwórstwa, który zapoczątkował G. Winokur klasycznym już dziś i stale cytowanym w językoznawczej literaturze naukowej artykułem *Заметки по русскому словообразованию*¹. Od tego momentu, tzn. od drugiej połowy lat czterdziestych, w językoznawstwie radzieckim następuje radykalny zwrot zainteresowań w kierunku intensywnego poszukiwania rozwiązań teoretycznych problemów słowotwórstwa, nie wspominając tu już o próbach ich praktycznego zastosowania.

Różnorodność podejmowanych problemów teoretycznych słowotwórstwa oraz sposobów ich rozwiązania w językoznawstwie radzieckim choćby w okresie ostatnich dziesięcioleci nie pozwala nam w krótkim artykule na szczegółowe i wszechstronne

¹ Zob. „Известия АН СССР” (Отделение литературы и языка), 1946, t. 5, вып. 4.

omówienie tej problematyki. Ograniczymy się zatem tylko do niektórych najistotniejszych, naszym zdaniem, problemów teoretycznych słowotwórstwa nadal nurtujących językoznawców radzieckich.

Jest rzeczą ogólnie znaną, że opracowanie jakiegokolwiek zagadnienia teoretycznego zależy od myśli przewodniej, od celu, któremu ma służyć. Tak jest i w radzieckich pracach językoznawczych, traktujących o teorii słowotwórstwa. Dla nich, generalnie rzecz biorąc, znamienne jest poszukiwanie takich rozwiązań problemów teoretycznych, zgodnie z którymi słowotwórstwo można ująć w sposób systemowy, co odpowiada najnowszym próbom poziomej analizy i hierarchii struktury języka (*уровневой системы языка*) z uwzględnieniem słowotwórstwa jako poziomu samodzielnego, odrębnego.

Drugą nie mniej ważną myślą przewodnią badań radzieckich w zakresie teorii słowotwórstwa jest dążność do synchronicznego, statycznego opisu słowotwórstwa. Oczywiście, są próby systemowego ujęcia słowotwórstwa w rozwoju, ale są one nieliczne. Warto tu też wspomnieć, że problem synchronii i diachronii w słowotwórstwie wywołał polemikę w ZSRR, był dyskutowany i nadal wzbudza ożywioną dyskusję w Polsce, o czym świadczy konferencja naukowa na temat słowotwórstwa zorganizowana w kwietniu 1972 r. przez Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego². W pracach radzieckich, zgodnie z duchem językoznawstwa współczesnego i nowoczesnego, przeważa synchroniczne ujęcie słowotwórstwa.

Idea systemowości i synchroniczności słowotwórstwa jak gdyby wyznaczała drogę i oceniała przydatność rozwiązań problemów teoretycznych słowotwórstwa w językoznawstwie radzieckim.

Przejdźmy teraz konkretnie tylko do niektórych, najbardziej aktualnych i podstawowych zagadnień teorii słowotwórstwa stawianych i intensywnie rozpracowywanych obecnie w radzieckich publikacjach językoznawczych.

W centrum zainteresowań językoznawców radzieckich nadal znajdują się problemy zasad analizy słowotwórczej, identyfikacji środków derywacyjnych i nierozzerwalnie z nimi związane zagadnienie pochodności i podzielności wyrazów. Konstruktywne i naukowo uargumentowane zasady synchronicznej analizy słowotwórczej już zostały sformułowane przez G. Winokura w wyżej cytowanym artykule. Naczelnym kryterium uznania wyrazu za podzielny i pochodny, według G. Winokura, jest binarny podział wynikający z relacji formalno-znaczeniowej dwóch wyrazów, z których jeden w stosunku do drugiego formalnie i znaczeniowo jest podrzędny (=temat, podstawa słowotwórcza), a drugi — nadrzędny (=derywat, wyraz pochodny, motywowany). Na przykład wyrazy *тракторист*, *проекторист* formalnie i znaczeniowo są nadrzędne w stosunku do *трактор*, *проектор* i dlatego wydzielały podstawy słowotwórcze *трактор*, *проектор* i formant *-ист*. Przy czym warunkiem ustalania takiej relacji jest formalno-znaczeniowa powtarzal-

² Por. *Problemy współczesnego słowotwórstwa a dydaktyka uniwersytecka*, Warszawa 1972.

ność elementu motywującego (podstawy słowotwórczej) w wyrazie motywowanym, czyli relacja ta jest oparta na opozycjonowaniu wyrazów pokrewnych, zawierających ten sam rdzeń. Podejście to pozwala uznać za synchronicznie podzielne i pochodne takie wyrazy, jak *пастух, рисунок, попадьё* (por. *пасты, рисовать, поп*), wydzielając w nich nie powtarzające się w innych wyrazach sufiksy *-тух, -унок, -адьё*, a do niepodzielnych i niemotywowanych (czyli nie poddających się synchronicznej analizie słowotwórczej) należy wtedy zaliczyć wyrazy typu *буженина, малина*. Warto tu dodać, że wniosek G. Winokura o niepodzielności i niepochodności wyrazów typu *буженина, малина* wywołał ożywioną i faktycznie dotąd nie zakończoną dyskusję, zapoczątkowaną przez A. Smirnickiego, który opowiadał się za powtarzalnością afiksów w serii wyrazów tej samej, wąskiej kategorii znaczeniowej³. Zgodnie z tą koncepcją A. Smirnicki przyjmuje, że wyrazy typu *буженина, малина* (por. nazwy mięsa *говядина, свинина* i nazwy jagód *калина, смородина*) są synchronicznie podzielne, czyli zawierają afiks *-ина*, a wyrazy *пастух, рисунок, попадьё* są niepodzielne i niepochodne. Nie wdając się w konsekwencje i znaczenie tej polemiki, w naszym wypadku ważne jest to, że koncepcja G. Winokura dotycząca zasad analizy słowotwórczej i ustalenia synchronicznej podzielności i pochodności wyrazów jest niczym innym, jak sformułowaniem i zastosowaniem w słowotwórstwie synchronicznym segmentacji tekstu metodą składników bezpośrednich z uwzględnieniem czynnika semantycznego.

Koncepcja G. Winokura stała się siłą napędową dla dalszego rozwoju teorii słowotwórstwa. Od niej pochodzą lub z nią są związane obecne poglądy N. Szanskiiego, H. Arutiunowej, E. Ziemskiej, W. Łopatina, I. Ułuchanowa i innych, a z językoznawców nieradzieckich wspomnijmy tylko M. Dokulila i jego gorących zwolenników. Oczywiście, jedni z wymienionych językoznawców rozwijają i udoskonalają sformułowane przez G. Winokura zasady synchronicznej analizy słowotwórczej. Drudzy zaś, chodzi tu przede wszystkim o E. Ziemską⁴, postulują rozszczepienie formalno-znaczeniowej relacji między wyrazami w rozumieniu G. Winokura na dwie relacje: formalną i semantyczną, gdyż w ujęciu synchronicznym formalna motywacja wyrazu nie zawsze pokrywa się z semantyczną (por. polskie wyrazy *ławka* i *law*). Konsekwencją takiego rozumowania powinno być rozróżnienie podzielności i pochodności wyrazów.

Tak właśnie postępuje W. Markow⁵, który rozróżnia a) pochodność (*соотнесенность*) opartą na dwustronnej strukturalno-semantycznej relacji dwóch wyrazów, przy czym jeden z nich (pochodny) objaśnia się za pomocą drugiego (motywującego)

³ А. И. Смирницкий, *Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ*, „Доклады и сообщения филологического факультета Московского государственного университета” 1948, вып. 5.

⁴ Е. А. Земская, *Понятия производности, оформленности и членимости основ*. W: *Развитие словообразования современного русского языка*, Москва 1966.

⁵ *Вопросы теории и истории словообразования*, Казань 1972.

i b) podzielność — jednokierunkową motywację wyrazu zwanego pochodnym (=podzielnym) przez wyraz formalnie podrzędny w obrębie tejże pary. Takie podejście uwzględnia nie tylko statykę, ale również dynamikę w słowotwórstwie, co jest zgodne ze specyfiką natury języka. Rzecz w tym, że na początku, w momencie derywowania wyrazu podzielność jego ujawnia się poprzez pochodność, która z biegiem czasu może ulec zmianom, np. wyraz *председатель* utworzony od nie istniejącego teraz czasownika *председату* obecnie relacjonuje z *председательствовать* według wzoru derywatów wstecznych. Warto tu przytoczyć dalszy tok rozumowania W. Markowa. Rozróżnienie pochodności i podzielności wyrazów leży u podstaw rozgraniczenia pojęć morfemu i afiksu: morfem związany jest z pochodnością wyrazu, za pomocą jego derywują się wyrazy, a afiks — jest to wynik tylko podzielności wyrazu. Między morfemem i afiksem istnieje dialektyczna współzależność, która uwidacznia się nie tyle w wypadkach formalnej zbieżności morfemu i afiksu (jeśli wyraz zachował pochodność), ile w momentach przekształcania morfemu w afiks (np. *нас-тых, поп-адья*) i odwrotnie, przy przekształcaniu afiksu w morfem pod warunkiem spełnienia przez afiks funkcji słowotwórczej (por. *оптим-ист* i *танк-ист*).

Następstwem poszukiwań obiektywnych zasad analizy słowotwórczej i konsekwentnego ustalania pochodności i podzielności wyrazu odpowiadających idei systemowości i synchroniczności jest także niedawno powstała teoria I. Mielczuka, zyskująca coraz więcej zwolenników⁶. Wywodzi się ona z próby sformalizowania semantyki. W myśl postulatów I. Mielczuka, o pochodności synchronicznej powinna decydować przede wszystkim relacja semantyczna, czyli zakłada on nadrzędność relacji semantycznej nad formalną. Wielką zaletą tej koncepcji jest dążenie do obiektywności, wyzbycie się jakiegokolwiek subiektywności przy synchronicznej analizie słowotwórczej. Aby jednak od takich założeń przejść do praktyki, całe słowotwórstwo synchroniczne należałoby konsekwentnie podporządkować opisowi semantycznemu języka, co z kolei wymaga przyjęcia z góry ustalonych pewnych formuł i reguł semantycznych.

Warto tu wymienić niektóre zastrzeżenia, jakie budzi koncepcja I. Mielczuka. Po pierwsze, nie zawsze wyraz pochodny (w klasycznym znaczeniu) legitymuje się większą złożonością semantyczną i jego pochodność semantyczna nie zawsze pokrywa się z realną, słowotwórczą pochodnością. Tak np. według I. Mielczuka *поп-айка* semantycznie jest bardziej złożony od *поп-айничать*. Po drugie, całkowita zależność pojęcia pochodności synchronicznej w słowotwórstwie od relacji semantycznych prowadzi do uznania za pochodne faktycznie niepodzielnych wyrazów; por. *инженер*, który według I. Mielczuka jest semantycznie pochodny od *инже-*

⁶ И. А. Мельчук: *К понятию словообразования*, „Известия АН СССР” (Серия литературы и языка) 1967; *Строение языковых знаков и возможные формально-смысловые отношения между ними*, *ibid.*, 1968; *Об определении большей-меньшей смысловой сложности при словообразовательных отношениях*, *ibid.*, 1969.

нерничать. Po trzecie, zgodnie z jego postulatami wyrazy *скотовод*, *бродяга* itp. należy interpretować jako pochodne od *скотоводство*, *бродяжничать*. Jeżeli całkowicie zgodzimy się z zaproponowanymi przez I. Mielczuka zasadami ustalania pochodności synchronicznej, mając na względzie takie przykłady, jak *инженер*, *попрашайка*, *столяр*, to konsekwencją tego powinno być stwierdzenie, że w języku nie istnieją czasowniki odrzecznikowe, a tak nie jest.

Koncepcji I. Mielczuka, dotyczącej podstawowego problemu teorii słowotwórstwa, nie można więc przyjąć bez pewnych uwag i nie może być ona uznana za jedynie słuszną i ostateczną. Problem sformułowania obiektywnych zasad synchronicznej analizy słowotwórczej, identyfikacji środków derywacyjnych i ustalenia pochodności i podzielności synchronicznej w celu systemowego i konsekwentnego opisu słowotwórstwa synchronicznego pozostaje, jak się wydaje, nadal aktualny. Utwierdzają nas w tym przekonaniu inne próby znalezienia rozwiązań tego zagadnienia, zarówno będące kontynuacją wcześniejszych propozycji, jak też nowe. Mamy tu na myśli przede wszystkim próby zastosowania metody transformacyjnej (P. Sobolewa, Z. Wołockaja) i teorii zbiorów (P. Sobolewa i S. Szaumian) w słowotwórstwie.

Z zagadnieniem pochodności synchronicznej wyrazu integralnie związany jest problem struktury wyrazu oraz ustalenia sposobów i środków derywacyjnych. Dotychczasowe, tradycyjne i klasyczne już pojęcia, takie jak podstawa słowotwórcza, temat słowotwórczy, prefiks, sufiks i inne, obecnie nie wystarczają. Stąd też w pracach radzieckich, szczególnie w ostatnich latach, pojawiają się nowe terminy odzwierciedlające próby zidentyfikowania i określenia dotychczas nie opracowanych i nie zauważonych zjawisk, sposobów i elementów derywacyjnych. Można wymienić tu choćby nową terminologię dotyczącą sprecyzowania drugiego członu derywującego, tak zwanego formantu czy afiksu, np. sufiksoid, prefiksoid, konektyw (interfiks), infiks, konfiks, submorfem, morfem nuklearny, morfem wtrącony itd. Z przytoczonych tutaj ostatnio wprowadzonych pojęć największą popularność, zarówno w ZSRR jak i w Polsce, zyskało pojęcie konektywu. Termin konektyw wprowadziła i dokładnie zdefiniowała E. Ziemska. Konektyw, zdaniem E. Ziemskiej, jest to asemantyczny morfem pełniący funkcję łącznika między tematem i przyrostkiem właściwym (np. *-ов-* w *вузовец*, *-й-* w *кофейник*)⁷. Nie wdając się w dyskusję na temat konektywów i czy w ogóle istnieją one przynajmniej w języku rosyjskim, dla nas ważne jest to, że i w tym wypadku chodzi o wypracowanie pojęć teorii słowotwórstwa w celu konsekwentnego synchronicznego i systemowego opisu słowotwórstwa.

Z innych ostatnio wprowadzonych pojęć, na szczególną uwagę zasługuje — naszym zdaniem — udane i uzasadnione, zwłaszcza w aspekcie synchronicznym, pojęcie konfiks i konfiksacji wprowadzone przez W. Markowa, które rozwiązuje problem ustalenia formalno-semantycznej relacji w wyrazach typu *предгорье* (*гора — предгорье*)⁸.

⁷ Развитие грамматики и лексики современного русского языка, Москва 1964.

⁸ В. М. Марков, Замечания о конфиксации в современном русском языке, „Язык Русский” 1968, nr 3.

Idea systemowości słowotwórstwa synchronicznego najbardziej jaskrawo przejawia się w ujęciu i klasyfikacji elementów, środków derywacyjnych. Wiadomo, że jeżeli zbiór pewnych elementów tworzy system, to znaczy, że zbiór ten posiada podstawową jednostkę systematyzującą. W słowotwórstwie sprawa ta na razie wygląda następująco. Zdecydowana większość językoznawców radzieckich skłonna jest uważać, że w poziomowej strukturze języka słowotwórstwo tworzy odrębny poziom i stanowi system, czyli powinno mieć swoją jednostkę podstawową. Ale problem sprecyzowania podstawowej jednostki słowotwórczej nie jest jeszcze rozstrzygnięty w sposób zadowalający i naukowo uzasadniony. Są różne propozycje. Tak np. jedni uważają, że za podstawową jednostkę słowotwórczą należy przyjąć formant (W. Łopatin, G. Ułuchanow), drudzy — pochodne (derywat w szerokim znaczeniu słowa), a jeszcze inni — stosownie do swojej metody badawczej — krok derywacyjny (Z. Wołockaja). Najbardziej rozpowszechnionym poglądem jest uznanie za podstawową jednostkę słowotwórczą typu słowotwórczego zdefiniowanego jako formalno-semantyczny schemat budowy wyrazów, abstrahujący od konkretnych jednostek leksykalnych. Godna uwagi i — jak się wydaje — rokująca nadzieje jest propozycja W. Chochłaczewej, aby za podstawową jednostkę słowotwórczą przyjąć typ słowotwórczy w rozumieniu strukturalno-funkcjonalnym⁹. Propozycja ta stwarza możliwość opisu słowotwórstwa nie tylko statycznie, ale również w rozwoju. Strukturalno-funkcjonalne ujęcie słowotwórstwa nie wyklucza, co jest niezmiernie ważne, izomorfizmu zjawisk językowych na różnych poziomach.

Oprócz zreferowanych tu pobieżnie węzłowych zagadnień teorii słowotwórstwa w pracach radzieckich są opracowywane również takie ważne problemy teoretyczne, jak: sposoby derywacji, typy derywacji (dodatnia, ujemna, wymienna), walencja i dystrybucja środków derywacyjnych, akomodacja elementów słowotwórczych, typy motywacji i pochodności, zastosowanie w słowotwórstwie metod matematycznych, rola czynników ekstralingwistycznych i wewnątrzjęzykowych w słowotwórstwie, zasady badań typologicznych słowotwórstwa, stosunki paradygmatyczne i syntagmatyczne w słowotwórstwie i inne.

Omówiona tutaj w sposób pobieżny i skrótowy podejmowana problematyka z zakresu teorii słowotwórstwa w nauce radzieckiej jest wielce wymowna w świetle niektórych wypowiedzi o stanie nauki światowej w tej dziedzinie. Jeszcze w latach trzydziestych naszego stulecia wybitny językoznawca amerykański L. Bloomfield ubolewał, że w pracach naukowych ignoruje się zagadnienia teorii słowotwórstwa¹⁰. Te same słowa w latach sześćdziesiątych ze współczuciem zacytował czołowy indoeuropeista W. Winter konstatując, że lekceważenie teorii słowotwórstwa i opisu ciągów derywacyjnych uniemożliwia również rozwiązanie węzłowych za-

⁹ В. Н. Хохлачева, *К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени*, Москва 1969.

¹⁰ L. Bloomfield, *Language*, New York 1955, s. 238.

gadnień analizy morfologicznej¹¹. Na konieczność podjęcia i opracowania zagadnień teoretycznych w tej dziedzinie nauki o języku, niesprawiedliwie pominiętej i zapomnianej, wskazywał nie tak dawno znany angielski komparatysta O. Szemerényj¹². Z satysfakcją można więc odnotować, że w nauce radzieckiej problemy teorii słowotwórstwa zajęły należne im miejsce, znajdując się stale w kręgu zainteresowań językoznawców radzieckich.

АЛЬБЕРТ БАРТОШЕВИЧ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
В СОВЕТСКОЙ НАУКЕ

Резюме

В статье излагаются основные теоретические проблемы словообразования, которым уделяется большое внимание в современной советской науке и решение которых положит конец теоретическому отставанию словообразования от других разделов лингвистики. В статье подчеркивается, что теоретическая разработка проблем словообразования в советском языкознании пронизана идеей системного и синхронного описания языка.

THE ACTUAL PROBLEMS OF THE THEORY OF WORD FORMATION IN SOVIET
LINGUISTICS

by

ALBERT BARTOSZEWICZ

Summary

In his article the author describes the main theoretical problems of the theory of word formation, which most of all interest contemporary Soviet linguistics. Having solved the problems of the theory of word formation Soviet linguistics put an end to traditionalism. Soviet linguists treat the theoretical problems of word formation in such a way that in can be described systematically and synchronically.

¹¹ W. Winter, *Form and meaning in morphological analysis*, „Linguistics” 1964, nr 3, s. 8.

¹² O. Szemerényj, *Trends and tasks in comparative philology*, London 1962, s. 13, 16.